

İSLAM FİLOZOFLARINA GÖRE FELSEFEDEN ÖNCE ÖĞRENİLMESİ GEREKEN İLİMLER

Sciences That Must be Learned Before Philosophy According to Islamic
Philosophers

MUHARREM ŞAHİNER

YRD. DOÇ. DR., KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ, İLAHİYAT FAKÜLTESİ, FELSEFE VE DİN
BİLİMLERİ BÖLÜMÜ, İSLAM FELSEFESİ ANABİLİM DALI

sahinerm@hotmail.com

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article types
Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received
21 Kasım / November 2017

Kabul Tarihi / Accepted
10 Aralık / December 2017

Yayın Tarihi / Published
Aralık / December 2017

Yayın Sezonu / Pub Date Season
Aralık / December

Atıf/Cite as

Şahiner, Muharrem, "İslam Filozoflarına Göre Felsefeden Önce Öğrenilmesi Gereken İlimler - Sciences That Must be Learned Before Philosophy According to Islamic Philosophers". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4, sy.7 (Aralık/ December 2017)

Copyright © Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi- Kilis 7 Aralık University Journal of The Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey. All rights reserved.

For Permissions
ilahiyatdergisi@kilis.edu.tr

Özet¹

Bu çalışmamızda İslam filozoflarından Kindî, Fârâbî ile İhvân-ı Safâ topluluğunun, felsefe öğreniminden önce öğrenilmesi gereken ilimler hakkındaki görüşlerini ele aldık. Bunun için öncelikle söz konusu filozofların felsefe tanımları ve bu ilmi öğrenmedeki amaçları üzerinde durduk. Kindî, felsefe öğreniminden önce bilinmesi gereken ilimleri matematik, sonra mantık, sonra da fizik olarak belirlemektedir. Fârâbî ise önce ahlaken yetkin olmayı şart koşmakta ardından da geometrik ispat şekillerinin ve mantığın öğrenilmesini gerekli görmektedir. Fârâbî ile çağdaş olan İhvân-ı Safâ, felsefeden (metafizikten) önce bilinmesi gereken ilimleri sırasıyla matematik, geometri, müzik, astroloji, mantık ve fiziğe denk gelen doğa bilimi olarak belirlemektedir. Meseleyi günümüz açısından değerlendirebilmek için son bölümde Türkiyede felsefe bölümlerinin müfredatını genel bir bakış açısıyla inceledik. Müfredat derslerini felsefe tarihi, felsefenin ilgilendiği konu ve alanları içeren spesifik dersler ve mantık dersleri şeklinde üç kategoride ele aldık. Sonuç olarak İslam filozofları tarafından önerilen felsefe öğrenim metodunun, zihni soyut bilgilere hazırlamak ve anlamayı kolaylaştırmak için sağladığı faydalara değindik. Güncel eğitim müfredatımız bilgi verme noktasında yeterli görülse bile yine de bu bilgilerin etkin öğrenilmesini sağlayacak bir hazırlığımızın olmadığını ifade edebiliriz. Bu yüzden temel düzeyde de olsa öğrencilerin seviyesine göre matematik içerikli derslerin müfredata eklenmesi gerektiğini savunduk. Felsefenin konusunun metafizik olmadığını kabul ettiğimizde de bu durumun değişmediğini, bilimsel gelişmelerden haberdar olmak ve felsefeyle ilişkilendirebilmek için fizik, kimya gibi derslerin bulunması gerektiği sonucuna ulaştık.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, Felsefe Öğrenimi, Kindî, Fârâbî, İhvân-ı Safâ

Abstract

In this study, we dealt with the viewpoints of Islamic Philosophers Kindî, Fârâbî and İhvân-ı Safâ Community on the sciences that should be learnt before philosophy. For this, firstly, we examined the definitions of these philosophers on philosophy and their purposes in learning it. Kindî determined that mathematics, logic and physics should be learnt before philosophy. Fârâbî, on the other hand, claimed that ethical values should be sufficient first, and then geometrical proofs and logic should be learnt afterwards. İhvân-ı Safâ, which was in the same century with Fârâbî, claimed that mathematics, geometry, music, astrology, logic and natural sciences, which corresponded to physics, before philosophy (metaphysics). In order to assess this topic in terms of our present time, in the last section, we examined the curriculum of philosophy in Turkey with a general viewpoint. We also investigated the curriculum under three categories as history of philosophy, the specific subjects in which philosophy was interested, and logic classes. We also examined the learning method of philosophy of Islamic scholars, which brought benefits and ease for preparing the mind for abstract knowledge and to facilitate understanding. Although our up-to-date educational curriculum is considered to be sufficient in providing information, we may claim that we do not have a preparation that will enable the efficient learning of this knowledge. For this reason, we defended that idea that classes with mathematical contents should be added to the curriculum. When we accept that the subject of philosophy is not metaphysics, this situation does not change, and there must be physics, chemistry and similar subjects to know scientific developments to associate them with philosophy.

Key Words: Islamic Philosophy, Philosophy Teaching, al-Kindi, al-Farabi, Ihwan al-Safa

¹ Bu makale daha önce sunulmuş ve özet olarak basılmış olan (“İslam Filozoflarına Göre Felsefeden Önce Öğrenilmesi Gereken İlimler”, II. Uluslararası Felsefe, Eğitim, Sanat ve Bilim Tarihi Sempozyumu, 03-07 Mayıs, 2017 – Muğla, s. 416.) bildirisinden hareketle genişletilmiş bir çalışmadır.

Giriş

Bilimlerin müstakil birer disiplin olarak ayrışmasından önce bilindiği üzere hepsi felsefenin alt dalları olarak değerlendiriliyordu. Bu yüzden Fârâbî başta olmak üzere birçok filozof, felsefeyi ilimlerin çatısı olarak görüp diğer ilimleri konularını ve problemlerini dikkate alarak bu ilmin altında sınıflandırmışlardır.² Bu sınıflandırmanın amaçlarından birisi varlığı bir bütün olarak değerlendirdiğimizde her bilimin bu varlığın hangi bölümüyle ilgilendiğini ortaya koymak böylece bilimsel çalışmalara sistematik kazandırmaktır. Diğer bir amacı ise varlığın bilgisine sahip olmayı bilgelik olarak gören bu filozofların öğrenilecek ilimleri önemine ve konusuna göre sıraya koyarak bir eğitim-öğretim müfredatı oluşturmaktır.

Bu çalışmamızda İslam filozoflarının bütünü hakkında yazmak mümkün olmadığından genel kabulü yansıtan Kindî ve Fârâbî ile İhvân-ı Safâ topluluğunu ele alacağız. Felsefeyi insanın gücü ölçüsünde varlığın hakikatini bilmesi olarak tarif eden, teorik ve pratik olarak iki kısımda ele alan İslam filozoflarının tanımları³ değerlendirildiğinde, teorik felsefenin bilmek yoluyla, pratik felsefenin ise hem bilmek hem de yapmak suretiyle öz varlığını yetkinleştirmek olduğunu görmekteyiz. Dolayısıyla bilmek ile yetkinleşmek ve mutluluğu elde etmek arasında bir bağ kurulmaktadır. Ancak söz konusu mutluluğa ulaşmak çok kolay olmamaktadır. Zira İslam filozofları açısından gerçek (burhânî) bilgi metafizik hakkındaki bilgimizdir ve akıl bu bilgiye ulaşmanın tek yoludur. Metafizik alanın bilgisi ise tamamen soyut olduğundan ve kavramsal düzeyde zihinde temsil edildiğinden elde edilmesi ve kavranması duylara bağlı bilgilerle kıyaslandığında daha zor ve meşakkatli bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Zihinlerin maddeden soyut akledilir olanı kavrayabilmek için buna hazırlanması gerekmektedir. Bu hazırlık süreci, düşünmemizi kolaylaştıracak ve doğru düşünmenin anahtarlarını veren mantık ilmi gibi yardımcı ilimlerin yanı sıra matematik, geometri hatta poetika gibi edebiyata dair ilimlerin belli bir sıra içerisinde eğitiminin alınmasını içermektedir. Platon'un geometri bilmeyi felsefe öğrenmek için ön şart olarak koşması, Kindî'nin felsefeden önce mutlaka matematik ilimleri olan aritmetik, geometri, astronomi

² Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân* (çev. Ömer Türker, Ömer Mahir Alper), Klasik Yay., İstanbul 2008, s. 46.

³ Âmirî, "İslâm'ın Üstünlüğü" (çev. Mahmut Kaya), *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, Klasik Yay., 3. Baskı, İstanbul 2005, s. 199; Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, s. 38; İbn Sinâ, *Metafizik 1* (çev. Ekrem Demirli, Ömer Türker), Litera Yay., İstanbul 2004, s. 2.

ve mûsikî öğrenilmesi gerektiği, aksi takdirde bir ömür boyu felsefe okunsa da bir şey anlayamayacağı ile ilgili uyarıları,⁴ İbn Sinâ'nın mantık, matematik ve doğa bilimlerinden sonra metafizik ilmini inşâ etmesi⁵ zihinleri soyut bilgilere hazırlama gayretleri olarak görülebilir.

Çalışmamızın amaçlarından birisi de filozofların çizdiği felsefe öğrenme müfredatı ile günümüzde özellikle Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe bölümlerinde uygulanan felsefe eğitim öğretim müfredatlarını karşılaştırarak öğrencilerin başarı düzeylerinin artırılması için yapılacakların belirlenmesine yönelik tespitler yapmaya çalışmaktır.

1. Kindî'ye Göre Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gerekenler

Müslüman coğrafyada sistem filozofu olarak anılmaya değer ilk filozof olan Kindî'nin doğum ve ölüm tarihleri hakkında kesin bir bilgi bulunmasa da tahminen 801 yılında doğduğu ve 870 veya yakın bir tarihte vefat ettiği söylenebilir. Farklı hacimlerde 200'ün üzerinde eser kaleme alan Kindî'nin çalışmalarının önemli bir kısmı "Felsefî Risâleler" içinde toplanmıştır. Biz de bu çalışmamızda söz konusu eserden hareket ederek konuyu tahlil edeceğiz.

Felsefe öğrenmeden kastın felsefe yapmayı öğrenmek olduğundan hareketle öncelikle Kindî'nin felsefe kavramına yüklediği anlamı ele almamız gerekmektedir. Kindî'ye göre felsefe "İnsanın gücü ölçüsünde varlığın hakikatini bilmesidir." Burada kastedilen bilgi, sıradan bir bilgi değil, gerçeğin bilgisidir. Bilgiyi arzulaması ve onu elde etmek için harcadığı çabanın gayesi de bu gerçekliğe uygun pratik davranışlarda bulunmaktır. Zira salt bilgi sahibi olmaya çalışmak, o bilgiye ulaştığımız anda nihayete ermekte, ancak yaşam tarzımızı bu bilgiler ışığında şekillendirmek süreklilik isteyen bir fiil olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶

Varlığa sahip her şeyin aynı zamanda gerçekliği de vardır diyen Kindî, filozofun yapması gereken şeyin bu gerçekliği nedensellik ilişkisi içerisinde çözümlenmek olduğunu ifade etmektedir. Etkileyen ve etkilenenden oluşan nedensellik ilkesi içerisinde etkileyenin her zaman etkilenenden daha yetkin olduğunu savunan filozof, varlık hakkında gerçek bilginin varlığın bütününe ilk nedeni olana ulaşıncaya kadar araştırmaya devam etmekle

⁴ Kindî, *Felsefî Risâleler* (çev. Mahmut Kaya), Klasik Yay., İstanbul 2002, s. 266-267.

⁵ I. Sergejew, K. Winter, E. Bloch, *İbn Sina Aklın Ustası* (çev. Mehmet Çallı, Gazi Ateş), Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2016, s. 59.

⁶ Kindî, *Felsefî Risâleler*, s. 139.

mümkün olduğunu ifade etmektedir. Böylece gerçek bir filozofun, bilgilerinin her birinin sebeplerini de bilen kişi olduğu ortaya çıkmaktadır.⁷

Felsefe yapmanın bir gereği olarak varlık alanını araştırmaya koyulan Kindî, hareket ve değişime konu olan varlık boyutunu karşılayan fizik ve değişimden uzak sabit ilkelerin bulunduğu metafizik olmak üzere iki farklı alandan bahsetmektedir. Duyu ve gözlemden hareketle hakkında bilgi sahibi olduğumuz fizik evrenin kavranması, sadece akıl yürütme yoluyla bilgi sahibi olabileceğimiz metafizik evrene kıyasla insan için daha kolay olmaktadır. Kindî'nin somut kavramlar dediği, duyuşsal algılar neticesinde zihinde oluşan bilgilerle kıyaslandığında, metafiziksel bilgilerin ifadelerinin çok daha zor olduğunu görmekteyiz. Filozof bu hususu gün ışığında açık seçik görülen nesnelere göremeyen yarasa metaforuyla açıklamaktadır.⁸ Tüm bu açıklamalar metafizik merkezli felsefenin öğrenilmesinin ve hatta kavramlarla ifade edilmesinin fizik alana göre çok daha zor ve meşakkatli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yüzden Kindî, zihni bu bilgileri kabule uygun bir formata sokabilmek için öncelikle öğrenilmesi gereken başka ilimler olduğunu ifade etmekte ve böylece bir eğitim yöntemi belirlemektedir. Bu yöntemi belirlerken ise kendisinin takip ettiği Aristotelesçi yöntem ve onun telif ettiği eserler belirleyici olmaktadır.

Kindî, Aristoteles'in eserlerinden hareketle felsefe öğrenmek isteyen birisinin öncelikle matematik, sonra mantık, sonra da fizik ilimlerini öğrenmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁹ Bu sıraya uyma zorunluluğu bir sonraki ilmin ancak bir öncekinin bilinmesiyle kavranabileceği fikrinden doğmaktadır. Böylece Matematik ve mantık ilimleri, düşünme eylemine kesinlik ve disiplin sağlayacak olan temel ilkelerin öğrenilmesine vesile olduğundan öncelenmiş, daha sonra fizik ilmine geçilmiştir. Kindî, felsefe eğitiminin tüm bu aşamalarına Aristoteles'in hangi eserlerinin karşılık geldiğini ifade ederek konuyu ele almıştır. Bu tasnif aşağıdaki tabloda gösterilmektedir:

MATEMATİK	MANTIK	FİZİK	METAFİZİK
Aritmetik	Kategoriler	Fiziğe Dair Bilgiler Kitabı	Metafizik
Geometri	Yorum Üzerine	Gök Hakkında Kitap	

⁷ Kindî, *Felsefi Risâleler*, s. 139-140.

⁸ Kindî, *Felsefi Risâleler*, s. 146-147.

⁹ Kindî, *Felsefi Risâleler*, s. 264-265.

Astronomi	I. Analitikler	Oluş ve Bozuluş Üzerine	
Armoni (Müzikî)	II. Analitikler	Meteoroloji	
	Topika	Madenler Üzerine	
	Sofistika	Bitkiler Üzerine	
	Retorika	Hayvanlar Üzerine	
	Poetika		

Kindî'nin ilimler tasnifi ile ilgili detaylı çalışmalar daha önce yapılmıştır.¹⁰ Biz çalışmamızın sınırlarını dikkate alarak kısaca matematik ilimlerin gerekliliği üzerinde duracağız. Kindî, varlığı nicelik ve nitelik yönünden değerlendirebileceğimizi ifade etmektedir. Niceliği konu alan ise iki disiplin vardır. Bu ilimler, toplama, çıkarma, çarpma ve bölme gibi hesaba ilişkin tekil nicelikleri konu alan aritmetik ilmi ve sayılar arasındaki oranı bulma, eşitleme, orantılanılabilen ve orantılanamayan sayıları konu edinen Kindî'nin te'lif dediği ilimdir. Aynı şekilde niteliği de konu edinen iki disiplin vardır. Bu ilimler, sabit nitelikleri konu edinen geometri ve değişen nitelikler, kozmosta oluş ve bozuluşa uğramayan gök cisimlerinin şekil ve hareketleri ile bu hareketlerin sürelerini konu edinen astronomi ilmidir.¹¹

Matematik ilimlerin kendi içindeki öncelik sıralamasını ise Kindî şu şekilde ele almaktadır:

“Matematik ilimlerinin ilki sıra düzeni, sonuç vermesi ve öncelik hakkına sahip olması açısından aritmetiktir. Çünkü sayı olmasaydı sayılan da olmazdı; ayrıca sayılar sistemi, sayılanlardan çizgi, yüzey, cisim, zaman ve hareket de olmazdı. Şayet sayı olmasaydı geometri ve astronomi de olmazdı. İkincisi büyük ispata dayanan geometridir. Üçüncüsü aritmetik ve geometriye dayanan astronomidir. Dördüncüsü aritmetik, geometri ve astronomiden oluşan te'liftir [düzen ve armoni]. Bunların hepsinde te'lif vardır; en açık olarak da müzik, astronomi ve insani nefislerde bulunur... Bir kimse er-rı'yâzât ve et-te'âlîm adı verilen aritmetik, geometri, astronomi ve te'liften [mûsikî] yoksun olursa nicelik ve niteliğe ait bilgiden, dolayısıyla bu ikisi vasıtasıyla ulaşılan cevher bilgisinden de yoksun olur. Nice-

¹⁰ A. Cortabarra Beitia, “Kindî'de İlimlerin Sınıflandırılması” (çev. Emrullah Yüksel), *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: V, 1982, s. 219-243.

¹¹ Kindî, *Felsefî Risâleler*, s. 271.

lik, nitelik ve cevher bilgisinden yoksun olan ise felsefe bilgisinden yoksun sayılır.”¹²

Varlığı kavramaya çalışan birisinin mutlaka nitelik, nicelik ve cevher bilgisine sahip olması gerektiği tezinden hareketle Kindî, bu bilgilerden yoksun birisinin felsefe yapmasını da mümkün görmemektedir. Bu sebeple, öncelikle öğrenilmesi gereken ilimler matematiğin alt disiplinleri olarak kabul edilen aritmetik, geometri, astronomi ve armonidir. Matematik ilminden sonra ise sırasıyla mantık, fizik, metafizik (felsefe) ve netice olarak da ahlaka dair ilimleri tahsil etmek gerekmektedir. Bu ilimleri öğrenmenin ve felsefe yapmanın sonucu ise insan için ulaşabileceği son yetkinliği elde etmek olacaktır.¹³

2. Fârâbî'ye Göre Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gerekenler

Fârâbî, filozofu “insanın gücü ölçüsünde Yaratıcı'ya benzemesidir” şeklinde tanımlamaktadır.¹⁴ Bu tanım Fârâbî'nin felsefeye yüklediği misyonu da ortaya koymaktadır. Tanrı'ya benzemek ancak O'nu tanımakla mümkün olacaktır. Nitekim felsefenin amacını, yaratıcıyı, O'nun özünde hiçbir değişikliğin mümkün olmadığını, “Bir” olan ve her şeyin etkin sebebi olduğunu, cömertliği ile yaratmış olduğu evrene hikmet ve adalet ile düzen veren olduğunu bilmek şeklinde tarif etmektedir.¹⁵ Bu amaca ulaşabilmek için felsefe yapmanın şartlarını taşımak gerekmektedir. Fârâbî'de Kindî gibi Aristoteles felsefesini önemsemiş ve doğru felsefe yapmanın formülünü onun izinden yürüyerek aramıştır. Fârâbî, felsefe öğreniminden önce bilinmesi gerekenleri maddeler halinde sıralamıştır.

2.1. Felsefe Okullarının Adlarını Bilmek

Felsefe okulların isimlendirilmesi şu nedenlere dayanıyor olabilir:

- Felsefe öğretmenin adından (Pisagorculuk)
- Felsefe öğretmenin yettiği şehirden (Kirene Okulu)
- Öğretim kurumunun bulunduğu yerden (Stoa)
- Okuldaki yönetim ve davranış biçiminden (Kinik- *Kelbiyyûn*)
- Mensuplarının felsefe hakkındaki görüşlerinden (Pyrhon- *Engelci*)

¹² Kindî, *Felsefî Risâleler*, s. 266-272.

¹³ Kindî, *Felsefî Risâleler*, s. 272.

¹⁴ Fârâbî, “Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gerekenler” (çev. Mahmut Kaya), *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, Klasik Yay., 3. Baskı, İstanbul 2005, s. 114.

¹⁵ Fârâbî, *Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gerekenler*, s. 113-114.

f. Mensuplarının felsefe öğreniminin amacını belirleyen görüşlerinden (Hedonistler)

g. Mensuplarının öğretim sırasındaki hareket tarzından (Peripatetikler-Yürüyenler).¹⁶

2.2. Aristoteles'in Yazdığı Her Bir Kitapta Neyi Amaçladığı Bilmek

Fârâbî'nin kapsamlı açıklamalarının bulunduğu bu kısım genel olarak Aristoteles'in eserlerini tasnif ederek hangilerinin bilimsel, hangilerinin felsefî ve hangilerinin sadece genel metinler olduğunu göz önünde bulundurarak varlığın farklı nitelik ve niceliklerinin hangi ilimde konu edinildiğini açıklamaktadır.¹⁷

2.3. Felsefe Öğrenmeden Önce Öğrenilmesi Gerekenler İlimler

Fârâbî, Platon'un "geometri bilmeyen yanımıza uğramasın" sözünü hatırlatarak bir kısım insanların bu görüşte olduğunu ifade etmektedir. Çünkü geometride kullanılan ispat metodu kesin sonuçlar vermektedir. Theofrastos ve takipçilerine göre ise önce ahlak ilminden başlamak gerekmektedir. Zira kendi ahlakı düzgün olmayanın herhangi bir ilmi doğru öğrenmesi de mümkün değildir. Sayda'lı Boethus ise öncelikle fizik ilminden başlanması gerektiğini söylemiştir. Çünkü fizik ilminin konusu insanın en yakınındaki ve içinde yaşadığı evrenle ilgilidir. Onun öğrencisi olan Andronikos ise doğruyu yanlıştan ayırma yöntemini sağlayan mantığın öncelikle öğrenilmesi gereken ilim olduğunu ifade etmiştir.¹⁸

Fârâbî, felsefeden önce öğrenilmesi gereken ilimlerle ilgili yukarıdaki bilgileri paylaştıktan sonra konuyla ilgili kendi düşüncelerini aktarmaktadır. Fârâbî'ye göre kişinin hakikatin peşinden koşması yani felsefe yapması için öncelikle niyetinin halis olması gerekmektedir. Nefsinin şehvî arzularını bastırarak sadece fazilete yönelmesi lazım gelir ki bu da ancak ahlak ilmiyle mümkündür. Zira hem teorik olarak hem de pratik olarak ahlakî davranışlar sergileyemeyen birisi fazilete sahip olamaz. Ahlâkî yetkinlikten sonra zihin gücünü geliştirmek gerekmektedir. Bu da "burhan" ilmiyle mümkündür. Burhan ise geometrik ve mantıkî olmak üzere ikiye ayrılır.

¹⁶ Fârâbî, *Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gerekenler*, s. 109-110.

¹⁷ Fârâbî, *Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gerekenler*, s. 110-111.

¹⁸ Fârâbî, *Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gerekenler*, s. 113.

Yani felsefe yapmak isteyen kimse ahlaki yetkinlikten sonra geometrik ispat şekilleri ve sonra da mantık ilmi hakkında eğitim görmelidir.¹⁹

2.4. Felsefe Öğrenmedeki Amaç

Felsefe öğrenmenin amacına bu bölümün başında da değinmiştik. Kısa- ca ifade edecek olursak, tüm varlığın yaratıcısı olan hakkında insanın gücü yettiği ölçüde bilgi sahibi olmasıdır diyebiliriz. Başka bir ifadeyle Tanrı'ya benzemeye çalışmaktır. Bir başka önemli amaç da elbette ki nihai hedef olan mutluluğa erişmektir. Fârâbî bu hususu, teorik akıl başka bir şey için değil mutluluğa ulaştırmak için vardır sözüyle özetlemektedir.²⁰

2.5. Felsefe Yapmak için Takip Edilmesi Gereken Metod

Fârâbî'ye göre teorik bilgiden ibaret olan felsefe hiçbir zaman tek başına yeterli ve yetkin bir bilgi değildir. Felsefe öğreniminde amaç, pratik davranışlarımızı belirleyen teorik arka planın oluşmasıdır. Pratikte ne yapacağımıza karar vermemiz ancak teorik ilimle mümkündür diyen Fârâbî, ilmin de pratikle tamamlandığını savunur. Teorik bilgi basamakları fizik ile başlamakta geometri ile devam etmektedir. Bu iki ilim doğru düşünmenin ilkelerini kavramamızı kolaylaştıracak düşünce yapısını kazanmamıza yardımcı olacaktır. Pratikte varılması arzulanan nokta ise ahlaken yetkinleşerek, çevremizdeki insanların da ahlaki durumlarını iyileştirmek için gayret etmektir.²¹

2.6. Aristoteles'in Yazı Dilinde Kullandığı Üslubu Çözümlemek

Fârâbî, Aristoteles'in eserlerinde kullandığı üslubun hikmetlerini üç maddede toparlar. Birincisi, özel yazılarında ayrıntıya girmeden özlü bir üslup kullanmıştır. İkincisi, yorum yaptığı yerlerde kapalı ve dolambaçlı bir tarz benimsemiştir. Üçüncü olarak da mektuplarında açık ve kısa ifadeler kullanmıştır.²²

Fârâbî, Aristoteles'in felsefi yazılarında kullanmış olduğu üslubun ağır olduğunu ve bunun bazı sebeplerinin olduğunu söyler. Fârâbî, bu hususu da üç nedene bağlayarak yorumlamaktadır. Birincisi, felsefe öğrenmek isteyen öğrencinin buna yeteneğinin olup olmadığını test etmek, ikincisi sa-

¹⁹ Fârâbî, *Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gerekenler*, s. 113; Fârâbî, *Harfler Kitabı* (çev. Ömer Türker), Litera Yay., İstanbul 2008, s. 9.

²⁰ Fârâbî, *İdeal Devlet* (çev. Ahmet Arslan), Vadi Yay., Ankara 1997, s. 91.

²¹ Fârâbî, *Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gerekenler*, s. 114.

²² Fârâbî, *Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gerekenler*, s. 114.

dece liyakati olanlara felsefe ilmini öğretmek, üçüncüsü de çoğu metafizik ve kavraması zor olan konular için zihni zorlayarak onu eğitmek amacıyla Aristoteles kapalı bir üslup kullanmıştır.²³

Özetle ifade edecek olursak Fârâbî'ye göre Aristoteles'in düşünce mantığını analiz eden bir kişi nasıl felsefe yapılacağını da öğrenecektir. Zira felsefe yapmak, kitaplardan bilgileri toplamak değil, bu bilgileri hakikati ortaya çıkarmak ve yetkinleşmek için kullanmasını bilmektir. Bu yüzden felsefe yapmak aslında bir tecrübe işidir ve bu tecrübeyi edinmenin yolu da bir büyük filozofun adımlarından yürümekle daha kolay hale gelmektedir. Ancak her şeyden önce ahlakî faziletlerle sahip olmak ve zihnen hazırlanmak için de fizik ve geometri ilimlerini öğrenmek gerekmektedir.

3. İhvân-ı Safâ'ya Göre Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gerekenler

52 risaleden oluşan ve ansiklopedik bir çalışma niteliği taşıyan İhvân-ı Safâ Risaleleri, 10. Yy'da ortaya çıkmış ve haklarında çok bilgi sahibi olmadığımız gizemli bir oluşuma ait eserlerdir.²⁴

İhvân-ı Safâ'ya göre felsefe öğrenme süreci üç aşamada gerçekleşir. Birinci aşaması ilimleri sevmek, ikinci aşaması insanın gücü yettiği ölçüde varlıkların hakikatlerini bilmek, üçüncü aşaması ise öğrenmiş olduğu bilgilere uygun söz ve davranışlarda bulunmaktır.²⁵ Felsefî ilimler ise matematik, mantık, doğa bilimleri ve metafizik olmak üzere dört kategoride ele alınmaktadır. Matematikle ilgili ilimler aritmetik, geometri, astronomi ve müzik olmak üzere dörde ayrılır. İhvân-ı Safâ'ya göre felsefe ilmi yukarıda saydıklarımız arasında metafiziğe denk gelmektedir. O yüzden metafizik, öğrenilmesi son aşamada gerçekleşen bir ilimdir. Metafizikten önce bilinmesi gereken ilimler sırasıyla matematik, geometri, müzik, astroloji, mantık ve fiziğe denk gelen doğa bilimidir.²⁶

Yukarıdaki sıralamayı yaptıktan sonra İhvân-ı Safâ bu ilimlerin içeriğine dair kısa açıklamalarda bulunmaktadır. Geometri, *Öklid* Kitabında yazılanlara dayanarak geometrik delilleri bilme ilmidir. Müzik, seslerin ahenkli bir şekilde bir araya getirilmesinin ilmidir. Melodilerin ilkeleri de müzik

²³ Fârâbî, *Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gerekenler*, s. 114.

²⁴ Bayram Ali Çetinkaya, "Bilimler Ansiklopedisi Klasığı Olarak İhvân-ı Safâ Risâleleri", *Dini Araştırmalar*, 2005, cilt: VII, sayı: 22, s. 264.

²⁵ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risaleleri* (çev. Ali Durusoy, Bayram Ali Çetinkaya vd.), Ayrıntı Yay., İstanbul 2012, cilt:1, s. 33.

²⁶ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risaleleri*, s. 33.

ilmi sayesinde oluşturulur. Aritmetik, sayıların niteliklerine ve Pisagor ile Nichomakhos'un açıkladıkları şekilde varlıkların sayılara karşılık gelen anlamlarına dair olan ilimdir.²⁷ Mantık ilmi de felsefenin ölçüsü ve filozofun âleti konumundadır. Ancak mantık ilmi Fârâbî'de olduğu gibi bir âlet ilmi değil müstakil bir ilimdir.²⁸

Bu saydığımız her bir ilim İhvân-ı Safâ'nın Risaleler'inde ayrı bir risale olarak ele alınmaktadır. Bu ilimleri öğrenmenin kazanımları öz bir şekilde Risaleler'in fihristi olarak yazılan ilk bölümde açıklanmaktadır. Buna göre matematik ilmi "sayı" hakkında olup onun niteliği, niceliği, mâhiyeti ve özelliklerini içermektedir. Felsefe yapmak isteyenler için matematik ilminden beklenen kazanım, sayının zihinlerdeki suretinin nesnel varlık alanında bulunanların suretleri ile örtüştüğünü, sayıların yüce bir âlemden gelen bir örnek olduğunu bilmektir. Böylece sayı ilminin diğer bütün ilimlerin temeli, hikmetin ilk basamağı, marifet denilen hikmet bilgisinin başlangıcı ve anlamların ana ögesi olduğu kabul edilmektedir.²⁹

Geometri öğrenmedeki amaç ise gözle görülen varlıktan zihinsel olanlara, fizik varlıklardan metafizik varlıklara, maddî varlıklardan maddeden soyutlanmış varlıklara doğru zihnin evrilmesini sağlamaktır. Böylece ilerleyen aşamalarda, özü basit olan yani farklı unsurlardan meydana gelmiş birleşik mahiyette olmayan, miktarı olmayan, çizgi, kenar vb. şeylerle sınırlandırılmayan tamamen soyut tözler ile zaman ve mekân üstü yüce varlıkların nasıl görülebileceği, bilinebileceği ve nefsin onlara nasıl yükselebileceği bilinmiş olacaktır.³⁰

Astronomi öğreniminin insan için kazanımı, yeryüzünde oluş ve bozuluşa tabi olan tüm varlıkların gökteki yıldızların etkisiyle değişim ve dönüşüm geçirdiklerini bilmektir. Astronomi öğrenmedeki amaç ise arınmış nefsleri yıldızlar âlemine ve göksel tabakalara, ruhani varlıkların ve meleklerin bulunduğu mertebelere yükselmesi ve faal akla ulaşması için teşvik etmektir.³¹

Müzik ilmi; nağme ve melodilerin insan ruhu üzerindeki etkilerini, gök cisimlerinin hareketleri, dönmeleri ve birbiriyle sürtünmeleri sırasında ud, tambur ve sazların çıkardığı nağmeler gibi dinleyene huzur veren sesler çı-

²⁷ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risaleleri*, s. 33.

²⁸ Enver Uysal, "İhvân-ı Safâ" *İslam Ansiklopedisi*, T.D.V. Yay. 2000, cilt: 22, s. 2.

²⁹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risaleleri*, s. 15.

³⁰ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risaleleri*, s. 15-16.

³¹ İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risaleleri*, s. 16.

kardıklarını konu edinir. Amacı ise insanların, öldükten sonra oraya çıkma arzusuna sahip olmalarını sağlamaktır³²

Görülebileceği üzere İhvân-ı Safâ'ya göre felsefeden önce öğrenilmesi gereken ilimler Kindî ve Fârâbî ile paralellik göstermektedir. Ancak İhvân-ı Safâ çok daha net bir şekilde bu ilimlerin felsefe yapmak isteyenler için sağladığı kazanımlar ve pratik faydalarından bahsetmektedir. Birinci faydası zihinleri eğiterek nesneye dayalı bilgilerden salt zihinsel olan tümel ve kavramsal bilgilere doğru kavrayış gücünü artırmaktır. İkinci faydası ise gerçek ve kıymetli bilginin duyularla elde edilen değil akılla ulaşılan bilgiler olduğunu görerek, maddeden uzak, metafizik âlemin sevilmesi ve arzulanmasını sağlamaktır. Bu arzu insanı felsefeye denk gelen metafizik ilmine yöneltecek ve felsefe yapmasını gerekli kılacaktır.

4. Felsefe Bölümlerinde Eğitim Müfredatı

Çalışmamızın bu kısmında genel olarak felsefe bölümlerinin müfredatlarını değerlendirerek, hedeflenen program çıktıları ve kazanımlar üzerinde duracağız. Felsefe bölümlerinde ortak bir müfredat takip edilmese de genel olarak benzer derslerin var olduğunu görmekteyiz. Derslerde çeşitlilik, her üniversitenin akademik kadro kapasitesi ve derse giren hocaların uzmanlık alanına bağlı olarak seçmeli derslerde çeşitlilik göstermektedir. Bu yüzden burada özel olarak herhangi bir üniversitenin felesefe bölümü merkeze alınmadan, müfredatlarda ön plana çıkan ortak dersler üzerinden bir değerlendirme yapılacaktır.

Zorunlu dersler de öne çıkan hususlardan birisi, birbirini takip eden dönemlerde derslerin de içerik olarak sistematik bir şekilde ilerlediğidir. Bu ilerleme konuların kolaydan zora doğru evrildiği bir sistem içerisinde değil, daha ziyade tarihsel bir yaklaşımla kronolojik olarak tasarlanmıştır. Örneğin birinci dönemde “İlkçağ Felsefesi ve Tarihi”, “Presokratikler ve Platon”, “Antik Yunan Felsefesi” gibi farklı isimlerle aynı döneme işaret eden dersler sonraki dönemlerde sırasıyla “Ortaçağ Felsefesi”, Modern Felsefe” ve “Çağdaş Felsefe” şeklinde devam etmektedir. Elbette ki buradaki yaklaşım doğrudur. Zira tarih içerisinde gelişen ve eklektik bir şekilde ilerleyen felsefenin bu sıra düzeni içerisinde öğretilmesi gerekmektedir. Bu ders grubunu daha ziyade felsefe tarihi kategorisindeki dersler olarak tanımlayabiliriz.

³² İhvân-ı Safâ, *İhvân-ı Safâ Risaleleri*, s. 16.

Yukarıdaki derslerin yanı sıra başka bir kategoride değerlendirebileceğimiz “Felsefede Yöntem”, “Felsefenin Temel Problemleri”, “Felsefi Düşüncenin Oluşumu”, “Eleştirel Düşünme”, “Felsefeye Giriş” gibi dersler, içerik olarak tarihsel bilgiden ziyade felsefenin ilgilendiği alanlar ve konular üzerinde durmaktadır. Bunun yanı sıra “Ahlak Felsefesi”, “Din Felsefesi”, “Bilim Felsefesi”, “Kültür Felsefesi”, “Dil Felsefesi”, “Zihin Felsefesi” gibi dersler felsefede daha spesifik konulara yoğunlaşmaktadır.

Mantık dersleri de felsefe müfredatı içerisinde önemli bir ağırlığa sahiptir. “Temel Mantık”, “Klasik Mantık”, “Mantık Tarihi”, “Modern Mantık”, “Formel Mantık” gibi derslerin farklı dönemlerde, bazı derslerin de I ve II şeklinde iki dönemde okutulduğunu görmekteyiz.

Yukarıdaki dersler dikkate alındığında felsefe bölümlerinde, felsefenin gelişim sürecinin, temel konularının, ilgili olduğu diğer bilim dallarının yanı sıra felsefi ekollerin, filozoflara ait düşünce sistemlerinin, felsefi faaliyetler ile toplumsal olaylar arasındaki ilişkinin, felsefi düşünme yönteminin, mantıksal önermelerin ve mantık ilkelerinin öğretildiğini söylemek mümkündür. Bu eğitim müfredatıyla kişinin gündelik olaylara felsefi bir bakış açısıyla bakabilmesi ve değerlendirmelerde bulunması beklenmektedir. Aynı zamanda eleştirel bakabilen ve analitik çözümlenmelerle sistemli düşünme becerisini kazanmış bireyler yetiştirilmesi hedeflenmektedir.

Felsefe bölümlerinde matematik, fizik, kimya gibi derslerin okutulması için elbette o derslerin müfredata eklenmesi yeterli değildir. Bu derslerin içeriği söz konusu pozitif bilimleri kapsadığı gibi felsefeyle de irtibatlı olmalıdır. Bu da felsefe bilen fizikçi, kimyacı, matematikçi vs. gerektirmektedir. Ancak söz konusu bilimlerin eğitim müfredatlarına baktığımızda “Bilim Tarihi ve Felsefesi”, Bilimsel Düşünce Tarihi”, Bilim Felsefesi” isimleriyle neredeyse aynı içerikte, çok yüzeysel bir şekilde felsefe ile irtibatlandırılarak ve tek dönemde bu derslerin okutulduğunu görüyoruz. Çağdaş bilimsel verilerden habersiz felsefe yapmanın eksik bir faaliyet olduğundan hareketle, varlık hakkındaki felsefi teorileri dikkate almadan yapılan bilimsel faaliyetlerin de eksik kalacağını düşünüyoruz. Zira her bilimsel teori, bilinenlerden hareketle varlığın var olma şekliyle ilgili bir varsayım içermektedir. Dolayısıyla bir teoriyi anlamak veya yeni bir teori kurmak için varlığa dair araştırılan ve sorulan soruları bilmemiz gerekmektedir ki bu soruları da felsefe üretmektedir.

Öyle görünüyor ki bu noktadan sonra bir kısır döngüye giriyoruz. Felsefenin bilime, bilimin de felsefeye ihtiyacı olduğu bir eğitim sistemi ortaya

çıkılmaktadır. Bu sorun temelde üniversitedeki bölümlerin birbirinden bağımsız görülmesinden kaynaklanmaktadır. Bu problemin üstesinden gelmek için fen alanına ait bölümlerde birinci sınıftan itibaren felsefe içerikli derslerin okutulması gerektiğini düşünüyoruz. “Bilim Tarihi Ve Felsefesi” dersini destekleyecek içerikte “Felsefe Tarihi”, “Çağdaş Felsefe” ve “Varlık Felsefesi” gibi derslerin de okutulması bilimsel çalışmalara felsefi anlam ve misyonlar yüklenmesi açısından katkı sağlayacaktır. Böylece bu bölümde okuyan öğrenciler, felsefede atomculuk, arke, ontoloji, madde ve hallerini içeren doğa felsefesi gibi konulardan haberdar olarak öğrendikleri bilimsel verilerin felsefe ile irtibatını kurabilecektir. Bu şekilde eğitim almış kişiler, felsefe bölümlerinde ders verebilecek yeterliliğe de sahip olacaklardır.

Sonuç

Giriş bölümünde de kısaca değindiğimiz gibi çalışmamızın temel amacı daha etkili bir felsefe öğreniminin imkânını tartışmaktır. Bunun için İslam felsefesinin önemli filozoflarından Kindî, Fârâbî ve felsefi bir topluluk olan İhvân-ı Safâ'nın felsefe öğreniminden önce tahsil edilmesi gereken ilimlerle ilgili görüşlerine değindik. Söz konusu filozofların birbirlerine yakın görüşler ortaya koyduklarını ifade edebiliriz. Aynı zamanda hepsinin ortak tavrının doğrudan felsefe öğrenmeye başlanılmaması olduğunu görmekteyiz. Gerekçe olarak da zihnin soyut kavramlar üzerinde düşünmesinin zorluğu ileri sürülmektedir. Bu yüzden öncelikle yapılması gereken geometri, aritmetik, astronomi ve müzik gibi matematiksel temele dayalı bir eğitimin alınmasıdır. Zira matematik temelli ilkeler doğada bulunan nesnelere gibi değişim halini içermezler. Tüm insanlar için değişmez ve aklen zorunlu ilkeler sağlar. Bu ilkeler daha sonra mantığın önermelerine dönüşecektir. Bu bilgilerin bir başka özelliği de zihinsel olmasıdır. Her ne kadar nesnelere geometrik şekilleri bulunsa da, zihindeki formu, nesne olmadan anlamını korumaktadır.

İslam filozoflarının felsefe dediklerinde işaret ettikleri ilim daha ziyade “metafizik”tir. Aslında tüm çabalar metafiziğin ele aldığı maddeden soyutlanmış, dolayısıyla duyu organlarıyla hakkında bilgi sahibi olamayacağımız varlık alanına ait bilgilere akıl yoluyla ulaşma gayretidir. Metafizik âlemin zirvesinde bulunan Tanrı ve ondan meydana gelmiş salt akılların oluşturduğu bu boyuttaki varlıkların da sabit varlıklar olduğu yani değişimden uzak oldukları dikkate alındığında, matematik ve alt dallarının neden bu

kadar önemsendiği ortaya çıkmaktadır. Değişenin ötesinde değişmeyenin bilgisi gerçek hikmet yani felsefi bilgi olarak kıymet arz etmektedir.

Felsefeye giden yol olarak görebileceğimiz söz konusu ilimlerin öğrenilmesi filozofların ilimler tasnifiyle de yakından ilgilidir. O dönemde felsefe, tüm ilimlerin çatısı olarak değerlendirilmekte ve bugün olduğu gibi müstakil birer disiplin olarak kabul görmemekteydi. Bundan dolayı gerçek bir filozof, varlığı tüm yönleriyle keşfetmek istiyorsa felsefenin alt dalları olan ilimler hakkında da malumat sahibi olmalıydı. Öyleyse felsefe öğrenmek isteyen birisi, sıralama değişse bile öncelikle matematik, mantık ve fizik ilimlerini öğrenmesi gerekmektedir. Cümleyi farklı kurduğumuzda, bu ilimleri bilmeyen birisinin felsefe yapması anlamsız ve beyhude görülmekteydi.

Günümüzde felsefe bölümlerini merkeze koyarak bulunduğumuz noktayı değerlendirdiğimizde, felsefe öğrenimi için takip edilen müfredatın farklı olduğunu açıkça ifade edebiliriz. Ders içerikleri ve dağılımları incelendiğinde yoğun bir bilgi aktarımının olduğunu görmekteyiz. Derslerin büyük çoğunluğu, felsefe tarihinde var olanın tasviri şeklinde sunulmaktadır. Felsefe yapmanın temelde bir tecrübe olduğu, bu tecrübenin de filozofların nasıl felsefe yaptıklarının kavranmasıyla mümkün olduğu gerçeğinden hareketle verilen derslerin gerekli olduğunu ifade edebiliriz. Ancak bizim burada dikkat çekmek istediğimiz konu çok gerekli olan bu dersleri, öğrencinin istediğimiz düzeyde anlayabilmesi için zihinsel olarak hazır olmadığı meselesidir. Dersi veren hocanın özel gayretleri ve yetenekleri sayesinde kısmen bunun telafi edilmesi mümkün ise de temelde var olan problem değişmemektedir. Buradaki önerimiz Aristoteles'in ve İslam filozoflarının eğitim metotlarının aynen uygulanması değildir. Bugün felsefenin ve bilimin geldiği nokta ve modern eğitim metotları elbette ki geçmişle kıyaslanamaz. Ama derslerin tamamen teorik olduğu ve zihinsel efor gerektiren felsefe bölümünün öğrencileri için mutlaka soyut düşünme becerilerinin kazandırılması gerektiğini düşünüyoruz.

Günümüzde felsefenin alan daralmasına uğradığını ve daha ziyade nesnel veriler üzerine inşâ edildiğini söylediğimizde de durum değişmemektedir. Felsefe-bilim ilişkisi içerisinde bilimsel gelişmelerin felsefi karşılıklarını tartışabilmek için de³³ en azından temel düzeyde fizik, kimya ve astronomi bilgilerinin öğrenciye verilmesi gerektiği kanaatindeyiz. İzafiyet teori-

³³ Örn.: Werner Heisenberg, *Fizik ve Felsefe: İdealizm; Determinizm'den Olasılığa Doğru*, İkinci Bsk, Belge Yay., 1976; Caner Taslaman, *Kuantum Teorisi Felsefe Ve Tanrı*, İstanbul Yay., İstanbul 2008.

si, Cern Deneyi, entropi yasası, enerjinin korunumu gibi bilimsel verilerin felsefe için önemli bilgiler sunduğunu görmekteyiz. Öğrencilerin bütüncül bir değerlendirme yapabilmesi için belki birer dönem bile olsa bu derslerin temel düzeyde okutulmasının bir gereksinim olduğunu düşünüyoruz.

Kaynakça

- Âmirî**, “İslâm’ın Üstünlüğü” (çev. Mahmut Kaya), *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, Klasik Yay., 3. Baskı, İstanbul 2005, ss. 197-204.
- CORTABARRIA**, BEITIA A., “Kindîde İlimlerin Sınıflandırılması” (çev. Emrullah Yüksel), *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: V, 1982, ss. 219-243.
- ÇETİNKAYA**, Bayram Ali, “Bilimler Ansiklopedisi Klasığı Olarak İhvân-ı Safâ Risâleleri”, *Dinî Araştırmalar*, 2005, cilt: VII, sayı: 22, ss. 263-286.
- Fârâbî**, “Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gerekenler” (çev. Mahmut Kaya), *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, Klasik Yay., 3. Baskı, İstanbul 2005, ss. 109-116.
- Fârâbî**, *Harfler Kitabı* (çev. Ömer Türker), Litera Yay., İstanbul 2008.
- Fârâbî**, *İdeal Devlet* (çev. Ahmet Arslan), Vadi Yay., Ankara 1997.
- Fârâbî**, *Kitâbu’l-Burhân* (çev. Ömer Türker, Ömer Mahir Alper), Klasik Yay., İstanbul 2008.
- HEİSENBERG**, Werner, *Fizik ve Felsefe: İdealizm; Determinizm'den Olasılığa Doğru*, İkinci Bsk, Belge Yay., 1976.
- İbn Sînâ**, *Metafizik I* (çev. Ekrem Demirli, Ömer Türker), Litera Yay., İstanbul 2004.
- İhvân-ı Safâ**, *İhvân-ı Safâ Risaleleri* (çev. Ali Durusoy, Bayram Ali Çetinkaya vd.), Ayrıntı Yay., İstanbul 2012, cilt:1.
- Kindî**, *Felsefî Risâleler* (çev. Mahmut Kaya), Klasik Yay., İstanbul 2002.
- SERGEJEW**, I. & WINTER K. & BLOCH E, *İbn Sina Aklın Ustası* (çev. Mehmet Çallı, Gazi Ateş), Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2016.
- TASLAMAN**, Caner, *Kuantum Teorisi Felsefe Ve Tanrı*, İstanbul Yay., İstanbul 2008.
- UYSAI**, Enver, “İhvân-ı Safâ” *İslam Ansiklopedisi*, T.D.V. Yay., İstanbul 2000, cilt: 22, s. 1-6.